

*Robert Agnew, Jacek Bylica**

GST – idea oraz rekomendacje dla profilaktyki zachowań przestępczych

*Artykuł dedykujemy Profesorowi Bronisławowi Urbanowi,
który jako pierwszy wprowadził ogólną teorię napięcia do
polskiej literatury naukowej*

Rdzenna idea ogólnej teorii napięcia (GST) jest bardzo prosta: kiedy ludzie są traktowani w negatywny sposób, często stają się rozdrażnieni i mogą odpowiedzieć zachowaniem przestępczym (Agnew, 1992; 2006a,b). GST opracowuje tę ideę w szczegółowy sposób. Po pierwsze, opisuje typy negatywnego traktowania albo napięć, które z największym prawdopodobieństwem prowadzą do przestępstwa. Po drugie, odpowiada na pytanie, dlaczego te napięcia zwiększają możliwość wystąpienia przestępstwa i po trzecie, wskazuje, dlaczego niektórzy ludzie częściej niż inni odpowiadają na napięcie czynem przestępczym.

Idea profilaktyki zachowań przestępczych wynikająca z GST jest równie prosta: możemy zapobiegać przestępczości poprzez redukcję narażania człowieka na doświadczanie napięcia oraz poprzez redukcję tendencji do odpowiadania na napięcie przestępczością (Agnew, 1995; 2006a). Jest kilka sposobów redukcji stopnia narażania człowieka na napięcia; niektóre z nich związane są ze zmianami środowiska społecznego. W szczególności możemy: eliminować napięcia sprzyjające przestępczości, zmieniać napięcia na mniej sprzyjające przestępczości, ułatwiać ludziom unikanie napięć oraz odsuwać ludzi od napięć. Możemy realizować te cele na różne sposoby; dwie naczelne strategie zawierają trening specjalistów w kierunku monitorowania i harmonizowania napięć oraz tworzenie centrów wsparcia społecznego w środowisku lokalnym.

Jest również możliwe redukcję stopnia narażania na napięcia poprzez pracę z jednostkami. W szczególności możemy wyposażać jednostki w umiejętności i zasoby umożliwiające lepsze unikanie napięć oraz uczyć interpretowania środowiska społecznego w sposób minimalizujący subiektywne napięcia. Strategia minimalizująca subiektywne napięcia powinna być stosowana z wielką ostrożnością.

* Prof. Robert Agnew, Emory University, Atlanta, USA; dr Robert Bylica, Uniwersytet Jagielloński

Nie chcemy uczyć jednostek akceptacji lub tolerowania tych napięć, które winny być niwelowane.

W końcu możemy zapobiegać przestępczości poprzez redukowanie prawdopodobieństwa, że jednostki będą adoptować się do napięcia poprzez przestępczość. W szczególności możemy: rozwijać umiejętności adaptacyjne oraz zasoby jednostek, dostarczać wsparcia w adaptacji, zwiększać ich poziom kontroli społecznej, redukować dyspozycje do przestępczej adaptacji i redukować ich narażanie (się) na sytuacje sprzyjające przestępczości. Niektóre z wymienionych powyżej strategii są już stosowane i osiągają pewne sukcesy w redukowaniu przestępczości. Część z nich nie była bezpośrednio inspirowana przez GST, niemniej redukują one narażanie (się) na napięcia i/lub prawdopodobieństwo adoptowania się do napięć poprzez przestępczość. Inne, oparte bezpośrednio na GST nie były jeszcze w tak znaczącym stopniu realizowane.

Pryncypia

Napięcia dotyczą wydarzeń i warunków nieprzyjemnych dla jednostki (Agnew, 1992; 2001; 2006a, 2006b). Przykłady napięć zawierają przemoc wobec dzieci, bezrobocie czy brak możliwości osiągnięcia celów finansowych. GST czyni rozróżnienie między obiektywnymi i subiektywnymi napięciami. Obiektywne napięcia dotyczą wydarzeń i warunków uznawanych za nieprzyjemne przez większość ludzi w danej grupie społecznej. Napięcia subiektywne dotyczą wydarzeń i warunków uznawanych za nieprzyjemne przez poszczególnych ludzi, którzy ich doświadczają. Ludzie różnią się w subiektywnych reakcjach na te same obiektywne napięcia. Na przykład niektórzy mogą doświadczać rozvodu jako sytuacji frustrującej, podczas gdy inni jako powodu do uroczystej celebracji. Ten fakt sugeruje istotną zasadę profilaktyki przestępczości: redukowanie prawdopodobieństwa, że ludzie będą subiektywnie szacować obiektywne napięcia w negatywny sposób.

GST klasyfikuje napięcia w trzy grupy: brak sukcesu w osiągnięciu pozytywnie wartościowanych celów (np. sukces finansowy, maskulinizm); utrata lub zagrożenie utratą pozytywnie wartościowanych bodźców (np. utrata pieniędzy, śmierć przyjaciela) oraz prezentacja lub zagrożenie prezentacją negatywnie wartościowanych bodźców (np. werbalna lub fizyczna przemoc). W istocie setki specyficznych napięć wchodzi w zakres tych ogólnych kategorii. Nie wszystkie jednak sprzyjają przestępczości. Napięcia prowadzą do przestępczości szczególnie wtedy, gdy osiągają wysoką amplitudę, są postrzegane jako niesprawiedliwe, są związane z niską kontrolą społeczną oraz wytwarzają presję lub motywację do adaptacji przestępczej.

Napięcie, które osiąga wysoką amplitudę ma kilka cech. Jest wysokie w stopniu (np. duża finansowa strata, gwałtowna przemoc fizyczna), zdarza się często, trwa długo oraz występuje aktualnie lub w ostatnim czasie (np. długotrwałe bezrobocie,

chroniczna przemoc). Osiąga również wysoki poziom centralizacji, tzn. zagraża indywidualnie istotnym celom, wartościom, potrzebom, identyfikacjom i/lub działaniom. Na przykład centralnym celem dla większości ludzi żyjących w USA i w Polsce jest sukces finansowy. W konsekwencji jednostki często stają się sfrustrowane, kiedy osiągnięcie tego celu jest zagrożone (np. tracą pracę, przeżywają poważne problemy finansowe).

Napięcia są percepowane jako niesprawiedliwe szczególnie wtedy, gdy dotyczą dokonanego rozmyślnie pogwałcenia reguł sprawiedliwości. Można wyróżnić kilka znaczących okoliczności w tym względzie. Pierwsza z nich zachodzi, kiedy ludzie są przekonani o tym, że napięcie, którego doświadczają jest niezasłużone i nie przyczynia się do większego dobra (np. dzieci są karane za występki, których nie popełniły). Nie występują wówczas jasne zasady nakładania kar i jednostki nie mają prawa głosu (np. dzieci nie mają możliwości przedstawienia ich wersji wydarzeń przed ukaraniem). Druga, kiedy napięcie pogwałca mocno normy i wartości społeczne (np. przemoc wobec dzieci). Trzecia, gdy napięcie jest związane z odmiennym od przeszłego traktowaniem ofiary w podobnych okolicznościach lub odmiennym traktowaniem innych (np. nauczyciel karze ofiarę bardziej surowo niż innych, którzy prezentują podobne nieakceptowane zachowania).

Kontrola społeczna odnosi się do tych czynników, które powstrzymują jednostki od angażowania się w przestępczość (Agnew, 2005). Wiele jednostek nie angażuje się w przestępczość, ponieważ znajduje się pod bezpośrednią kontrolą, tzn. są otoczone przez innych ludzi, którzy stanowią jasne zasady zapobiegające zachowaniom nieakceptowanym, ściśle monitorują zachowania i konsekwentnie, w odpowiedni sposób reagują na naruszanie reguł. Mogą to być rodzice, nauczyciele, sąsiedzi, pracodawcy i policja. Jednostki powstrzymują się od zachowań przestępczych także z powodu silnych emocjonalnych więzi z konwencjonalnymi innymi (rodzice, małżonkowie, nauczyciele). Nie chcą ich ranić i narażać na niebezpieczeństwo tych więzi. Powstrzymują się od przestępstwa, ponieważ poczyniły istotne inwestycje w konwencjonalną działalność, taką jak szkoła czy praca; mają dobre stopnie lub satysfakcjonującą pracę. Jednostki zostały nauczone, że przestępstwo jest złe i niemoralne. Warto zauważyć, iż niektóre napięcia wynikają właśnie z wysokiego poziomu kontroli społecznej, na przykład rodzice mogą narzucać zasady, które nie podobają się dzieciom i karać dzieci za ich naruszenie. Inne napięcia z kolei są związane z niskim poziomem tej kontroli. Na przykład osoby, które są długotrwale bezrobotne, słabo inwestują w konwencjonalną działalność. Te napięcia mogą przerodzić się w zachowania przestępcze, ponieważ osoby doświadczając ich, tracą „powstrzymującą” odniesienia.

Napięcia są zróżnicowane w stopniu, w którym tworzą presję lub motywację do zachowania przestępczego. Niektóre napięcia są łatwiej rozwiązywalne przez przestępczość niż inne, kreują lepszy bodziec do zachowań przestępczych. Na przykład napięcie związane z desperacką potrzebą pieniędzy jest łatwiej rozwiązywalne przez

przestępczość niż napięcie związane z niezdolnością osiągania dobrych wyników w szkole. Ponadto niektóre napięcia wynikają z kontaktów z osobami, które modelują zachowania przestępcze, wzmacniają je, uczą przekonań przychylnych przestępstwom lub w inny sposób wywierają presję do zaangażowania się w przestępstwo. Na przykład jednostki, które są tyranizowane (*bullied*) przez rówieśników, zostają „wystawione” dla innych, którzy kreują przestępczość.

Na bazie tych kryteriów GST określa kilkanaście napięć, które sprzyjają tworzeniu się zachowań przestępczych. Są to: odrzucenie przez rodziców; nieregularne, nadmierne i surowe dyscyplinowanie; stosowanie przemocy wobec dzieci i zaniebdywanie; negatywne doświadczenia w szkole (niskie stopnie, niewłaściwe traktowanie przez nauczycieli, doświadczanie szkoły jako nudnej i jako straty czasu); bycie wykorzystywanym przez rówieśników, w tym przemoc werbalna i fizyczna; niesatysfakcjonująca praca (nisko płatna, brak ubezpieczenia lub niskie ubezpieczenie, małe możliwości awansu, nieprzyjemne warunki pracy); długotrwałe bezrobocie; problemy małżeńskie, związane z częstymi konfliktami oraz przemocą fizyczną i psychiczną; nieosiąganie „ekskluzywnych” celów, związanych z dreszczem/ekscytacją, wysokim poziomem autonomii, maskulinizmem oraz pragnieniem zdobycia dużych pieniędzy w krótkim czasie; wiktylizacja; mieszkanie w bardzo ubogich społecznościach; bezdomność oraz dyskryminacja z powodu rasy, etniczności, płci i religii.

Z badań wynika, iż napięcia te zwiększają prawdopodobieństwo przestępczości; niektóre z nich znajdują się pośród najistotniejszych przyczyn przestępstw (Agnew, 2001, 2006). Należy zauważyć, że inne teorie także wskazują niektóre z wymienionych powyżej czynników jako czynniki zwiększające prawdopodobieństwo przestępczości. Na przykład teorie kontroli społecznej wskazują, iż długotrwałe bezrobocie może prowadzić do przestępczości, ponieważ bezrobotni mają mniej do stracenia angażując się w przestępczość. GST wyróżnia się z tych teorii nie tylko w obrębie wskazywania przyczyn przestępczości, ale także w aspekcie eksplanacji, dlaczego te przyczyny implikują przestępczość.

GST stanowi, że napięcia wywołują serię trudnych dla jednostki emocji, takich jak gniew, frustracja i depresja. Emocje te wytwarzają presję do podjęcia korekcyjnego działania: ludzie czują się źle i chcą coś z tym zrobić. Emocja gniewu wybitnie sprzyja przestępstwu, ponieważ energetyzuje jednostkę do działania, obniża zahamowania i wytwarza pragnienie odwetu. Zachowanie przestępcze jawi się więc jako sposób redukcji lub ucieczki od napięć (np. kradzież, aby osiągać cele finansowe, ucieczki z domu w obawie przed przemocą); poszukiwanie odwetu na innych (np. napaść na tych, którzy wykorzystują jednostkę) oraz uśmierzanie negatywnych emocji (np. używanie alkoholu i/lub narkotyków).

Napięcia mogą prowadzić do przestępczości także z innych powodów. Mogą redukować typy kontroli społecznej opisane powyżej, tym samym ułatwiając jednostkom angażowanie się w przestępczość. Na przykład dzieci, wobec których stosowana jest przemoc, mogą darzyć niechęcią swoich rodziców. Dzieci, które

postrzegają szkołę jako nudną, i w związku z tym są szykanowane przez nauczycieli, mogą w konsekwencji ją znienawidzić. Jednostki, które są długotrwale bezrobotne, często dochodzą do przekonania, że kradzież nie jest nagannym zachowaniem.

Napięcia facylitują również społeczne uczenie się przestępczości (Agnew, 2005). Osoby doświadczające napięć czasem łączą się w grupy, żeby zredukować własne napięcia. Na przykład młodzi ludzie w poczuciu zagrożenia mogą utworzyć gang, następnie wzajemnie zachęcać się do zachowań przestępczych. Napięcia prowadzą również do rozwoju przekonań przychylnych przestępczości. Jednostki, które nie są zdolne do osiągnięcia finansowego sukcesu w legalny sposób, mogą dojść do wniosku, że kradzież i sprzedaż narkotyków są czasem usprawiedliwione.

Badania potwierdzają te argumenty, wskazując, że negatywne emocje takie jak gniew częściowo wyjaśniają przestępstwo jako efekt napięć. Są również dowody na to, że napięcia mogą obniżać kontrolę społeczną, prowadzić do przekonań przychylnych przestępczości i budować związki z patologicznymi rówieśnikami (Agnew, 2006a; b).

Jednak większość jednostek nie odpowiada na sytuację napięcia przestępstwem. Raczej adoptuje się do niej w legalny sposób. Na przykład negocjuje z prześladowcami, pracuje więcej, aby lepiej zarabiać, zgłasza wiktyimizujących ich przestępców policji lub po prostu znosi nieprzyjemne warunki pracy. GST stanowi, że istnieje kilka czynników zwiększających prawdopodobieństwo adaptacji przestępczej do napięcia.

Adaptacja przestępcza jest bardziej prawdopodobna u jednostek o małych zdolnościach adaptacyjnych i niewielkich zasobach, na przykład nieposiadających umiejętności rozwiązywania problemów i umiejętności społecznych, o niskim poziomie edukacji i ograniczonych zasobach finansowych, o osobowościowych cechach takich jak negatywna emocjonalność i brak zahamowań. Jednostki z tymi cechami łatwo popadają w rozdrażnienie, reagują gniewem, są impulsywne, skłonne do ryzyka i mało troszczą się o uczucia i prawa innych. Adaptacja przestępcza jest bardziej prawdopodobna także u osób o małym konwencjonalnym wsparciu społecznym. Takie osoby nie mają do kogo zwrócić się o pomoc, w zakres której wchodzi wsparcie emocjonalne, porada, pomoc finansowa i bezpośrednie wsparcie w adaptacji.

Adaptacja przestępcza jest bardziej prawdopodobna u osób wywodzących się ze środowisk o niskiej kontroli społecznej, gdyż mają one mniej do stracenia oraz u tych, którzy stykają się z przekonaniami przychylnymi przestępstwom. Takie przekonania często definiują przestępczość jako usprawiedliwioną odpowiedź na sferę napięć, takich jak prowokacja czy niezdolność osiągnięcia sukcesu finansowego legalnymi kanałami. W odniesieniu do tego adaptacja przestępcza jest bardziej prawdopodobna u osób posiadających przyjaciół przestępczych, którzy często ją wzmacniają, modelują, uczą przekonań przestępczych oraz zachęcają do przestępstwa. Adaptacja przestępcza jest więc bardziej prawdopodobna u osób, którym przedstawia się sytuacje, w których koszty przestępstwa są niskie, a korzyści wysokie. Na przykład,

kiedy „napięte” jednostki stykają się z atrakcyjnymi dla przestępstw celami, a nikt wokół nie sankcjonuje przestępstw.

Badania faktorów implikujących odpowiedzi na napięcia przynoszą niejednoznaczne rezultaty (Agnew, 2006a; b). Niektóre studia wskazują, że ludzie w sytuacji napięcia z większym prawdopodobieństwem angażują się w przestępczość, kiedy posiadają faktory przedstawione powyżej, takie jak cechy osobowościowe (negatywna emocjonalność, brak zahamowań), przekonania przychylne przestępczości oraz związki z patologicznymi rówieśnikami. Na przykład nadużywanie alkoholu, a przede wszystkim narkotyków w sposób jednoznaczny wiąże się z negatywną emocjonalnością (Bylica, 2010). Inne studia jednak tego nie potwierdzają. Agnew (2006a, b) twierdzi, iż te niejednoznaczne rezultaty wywodzą się z metodologicznych problemów badań w tym obszarze (także Mazerolle, Maahs, 2000).

Harmonizowanie napięć poprzez zmianę środowiska

Najbardziej oczywistym postulatem profilaktyki zachowań przestępczych wynikającym z GST jest redukcja stopnia narażenia jednostek na doświadczanie napięcia. Na przykład redukcja stopnia, w jakim dzieci są poddawane przemocy domowej, tyranizowane przez rówieśników lub redukcja czasu trwania bezrobocia dorosłych. Wyróżniamy tutaj kilka strategii, które są związane z facylitowaniem zmian w środowisku.

Pierwszą z nich jest eliminowanie napięć. Nie ma potrzeby ani też usprawiedliwienia istnienia większości napięć prowadzących do przestępczości. Dlatego winniśmy czynić wysiłki w celu ich eliminowania. Oczywiście nie jest możliwe wyeliminować je zupełnie, jednak wiele programów próbuje minimalizować prawdopodobieństwo tego, by ludzie traktowali innych w negatywny sposób. Niektóre z nich zdołały znacząco zredukować zakres niektórych napięć, takich jak wykorzystywanie dzieci, stosowanie surowych i niekonsekwentnych metod dyscyplinowania przez rodziców, negatywne traktowanie przez nauczycieli czy tyranizowanie¹. Na gruncie polskim egzemplifikacją takich programów są „Trening GST dla Koalicji Przeciw Przemocy”, „Terapeuta Rodzinny”² oraz „Saper – czyli jak rozminować agresję” (Knez, Słonina, 2003). Programy te koncentrują się na przyczynach, z powodu których ludzie źle traktują innych.

Ludzie mogą źle traktować innych z powodu własnych cech osobowościowych. Na przykład mogą łatwo popadać w niezadowolenie, w następstwie reagować złością oraz nie być w stanie zwiększyć zakresu samokontroli. Mogą sami znajdo-

¹ Agnew (1995, 2005, 2006a); Andrews, Bonta (2006); Aos i in. (2006); the Blueprints for Violence Prevention www.colorado.edu/cspv/blueprints/; the Campbell Crime and Justice Group www.campbellcollaboration.org/CCJG/; Currie (1998); Farrington, Welsh (2007); Greenwood (2006).

² www.owr.andrychow.pl

wać się w sytuacji napięcia lub stresu. Na przykład rodzic może zmagać się z serią problemów finansowych, próbować radzić sobie z „trudnym” dzieckiem, być ofiarą przemocy małżeńskiej. Te napięcia zwiększają prawdopodobieństwo, że zacznie on wykazywać szorstkie, nacechowane przemocą zachowania względem dzieci. Ludzie mogą również źle traktować innych, ponieważ zostali tego nauczeni przez rodziców, znajomych czy też członków społeczności lokalnej. W tym przypadku są w zróżnicowany sposób wzmacniani do takich zachowań. Jednostka, która tyranizuje innych, może częściej spotykać się z pochwałą przyjaciół niż dezaprobatą. Ludzie mogą także źle traktować innych z powodu małej znajomości alternatywnych zachowań. Niektórzy rodzice i nauczyciele stosują surowe metody dyscyplinowania częściowo z tego powodu, że nie znają innych.

Różne programy próbują mierzyć się z przyczynami złego traktowania innych ludzi. Niektóre z nich koncentrują się na jednostkach, które prezentowały już wcześniej destrukcyjne zachowania względem innych (np. przestępcy, nieletni rodzice w ubogich rodzinach), inne obejmują szersze grupy, takie jak nauczyciele i uczniowie w szkole. Programy te uczą ludzi lepszej kontroli gniewu i rozwijania samokontroli. Pomagają redukować napięcia, z którymi ludzie się konfrontują, np. rozwiązywać problemy finansowe, wychowawcze czy związane z przemocą małżeńską. Programy te mają na celu eliminację zróżnicowanych czynników wzmacniających negatywne zachowania. Zachowania osób objętych programem są monitorowane, a zachowania negatywne podlegają sankcjom. Równocześnie następuje proces uczenia zachowań alternatywnych, np. bardziej efektywnych metod dyscyplinowania. Osoby są wzmacniane do stosowania takich zachowań, które wzmacniają się same, ponieważ pozwalają na lepsze osiągnięcie celów (np. lepsze utrzymywanie dyscypliny w klasie).

Nie wszystkie programy kończą się sukcesem. Efektywny program jest zwykle intensywny, realizowany w „kontakcie” z uczestnikami i trwa co najmniej kilka miesięcy. Zakłada stosowanie różnych technik uczenia, takich jak uczenie bezpośrednie, demonstracja, odgrywanie ról, a podczas realizacji zbieranie informacji zwrotnych. Dostarcza to możliwości monitorowania zachowań uczestników. Wymaga jednak wzajemnego zrozumienia pomiędzy personelem realizującym program a uczestnikami. Czasem do uczestnictwa w dobrych programach trudno namówić tych, którzy potrzebują ich najbardziej. Dlatego zachęca się ich poprzez stosowanie różnych bodźców lub zmuszanie do partycypowania, jeżeli są pod kontrolą agend, takich jak system szkolny czy sądy.

Niektóre napięcia są trudne do wyeliminowania, ponieważ spełniają użyteczne funkcje i/lub szersze siły społeczne czynią ich eliminację trudną. Na przykład prawdopodobnie nauczyciele nadal będą wystawiać niskie stopnie, ludzie będą kontynuować niskodochodową pracę, a niektóre jednostki nie będą zdolne osiągać swoich ekonomicznych celów. Kiedy nie możemy eliminować takich napięć, możemy zmieniać je w ten sposób, aby stawały się mniej sprzyjające zachowaniom przestępczym.

Jak wskazano wcześniej, napięcia prowadzące do przestępstwa mają wysoką amplitudę, są postrzegane jako niesprawiedliwe, wiążą się z niską kontrolą społeczną i wytwarzają presję lub motywację do adaptacji przestępczej. Zmieniając jedną lub kilka z tych cech, możemy zredukować prawdopodobieństwo pojawienia się przestępstwa.

Amplituda napięcia może być obniżana poprzez koncentrację na jego stopniu, częstotliwości/okresie występowania oraz centralizacji, na przykład poprawianie warunków pracy poprzez podniesienie minimalnej płacy oraz zabezpieczenie pewnych korzyści, takich jak ubezpieczenie zdrowotne; redukovanie surowości sankcji stosowanych przez rodziców i nauczycieli poprzez nagłaśnianie ich lub zniechęcanie do stosowania takich praktyk jak kary fizyczne; skracanie okresu bezrobocia poprzez szersze i efektywniejsze stosowanie treningów zawodowych oraz tworzenie miejsc pracy w sektorze publicznym. Trudniejsza jest zmiana centralizacji napięcia, ponieważ wiąże się z ingerencją w zasadnicze cele, wartości, identyfikacje jednostki. Niemniej możliwe są wysiłki również w tej sferze, np. przez podejmowanie kroków zachęcających do zmniejszenia nacisku na pewne cele, takie jak sukces finansowy i maskulinizm.

Można podejmować działania zmierzające do zmiany percepcji napięcia jako niesprawiedliwego. Przykładem są sankcje stosowane przez rodziców, nauczycieli, pracodawców i wymiar sprawiedliwości, które często są postrzegane jako niesprawiedliwe i tym samym czasem zwiększają prawdopodobieństwo pojawienia się przestępstwa. Możemy zredukować poczucie niesprawiedliwości wynikające z tych sankcji poprzez uczenie efektywnych zasad ich stosowania. Do zasad tych należy: stwarzanie możliwości prezentacji własnej wersji wydarzeń; traktowanie jednostek z szacunkiem, bez stosowania różnych form przemocy; wyjaśnienie podstawy zastosowania sankcji wskazującej na fakt, iż jest zasłużona i/lub służy większemu dobru; zagwarantowanie, by sankcje były niezmiennie w czasie, spójne i konsekwentnie stosowane względem wszystkich jednostek wykazujących dany typ zachowania.

Kolejne działania dotyczą zwiększania poziomu kontroli społecznej związanej z takimi napięciami jak niskie stopnie w szkole, bezrobocie oraz słabo płatna, tymczasowa praca. Na przykład w stosunku do uczniów otrzymujących bardzo niskie stopnie lub doświadczających surowych sankcji w szkole mogą być stosowane sprofilowane interwencje, których celem jest zwiększenie zakresu kontroli społecznej. Mogą oni być objęci pomocą mentorską, umieszczani w specjalnych programach, takich jak programy rekreacyjne i treningi umiejętności zawodowych, po to by zacieśnić ich więź z innymi, zwiększyć możliwości sukcesu oraz kontrolę bezpośrednią (np. monitoring). Napięcie związane z niską kontrolą społeczną może więc wywołać rozwój tej kontroli. Podobne strategie są stosowane do osób, które straciły pracę, pracują w niekorzystnych warunkach lub doświadczają innych napięć związanych z niskim poziomem kontroli społecznej.

W końcu możemy ograniczać zasięg wytworzonej przez napięcie motywacji lub presji do adaptacji przestępczej, utrudniając rozwiązywanie tych napięć poprzez przestępstwo, np. zwiększając monitoring osób, które doświadczają pewnych napięć. W tym samym czasie mogą być podejmowane wysiłki zmierzające do rozwiązywania tych napięć w konwencjonalny sposób. Uczniowie, którzy otrzymują niskie stopnie, mogą zostać objęci opieką indywidualną, otrzymywać możliwości prezentacji innych swoich potencjałów i/lub alternatywne drogi do osiągania celów. Te działania, łącznie z wysiłkami zwiększającymi kontrolę społeczną powinny także zmniejszyć prawdopodobieństwo, że te napięcia spowodują wzrost związków z przestępczymi rówieśnikami.

Podejściem, które próbuje realizować wiele z powyższych celów, jest sprawiedliwość naprawcza (Braithwaite, 2002). Inicjatywa ta proponuje alternatywny sposób stosowania sankcji karnych względem jednostek. Sankcje obecnie nakładane przez wymiar sprawiedliwości mają niewielką skuteczność w wymiarze zapobiegania przyszłym przestępstwom; mogą nawet zwiększać ich poziom. Częściowo dzieje się tak, dlatego że takie sankcje często funkcjonują jako napięcia sprzyjające przestępstwu. Mają wysoką amplitudę i są stosowane w sposób postrzegany jako niesprawiedliwy. Przestępcy, na przykład, mogą być traktowani obcesowo i mieć niewielką możliwość przedstawienia swojej wersji wydarzeń. Sankcje izolują przestępców od społeczeństwa, a w następstwie utrudniają znalezienie zatrudnienia, tym samym obniżają kontrolę społeczną. W konsekwencji sankcje mogą powodować wzrost związków ze środowiskiem przestępczym.

Sprawiedliwość naprawcza niweluje te negatywne efekty. Sednem tego podejścia jest konferencja z udziałem ofiary przestępstwa, przestępcy, istotnych osób związanych z ofiarą i przestępcą oraz przedstawicieli społeczności lokalnej. Ofiara i inni przedstawiają szkodę spowodowaną przestępstwem i mają możliwość „przesłuchania” przestępcy. On z kolei ma możliwość przedstawienia swojej wersji wydarzeń. Strony wspólnie opracowują plan naprawy szkody. Taki plan zawiera zwykle przeprosiny i zadośćuczynienie (np. restytucję mienia) ofiary, jak również prace społeczne. Podejmowane są wysiłki, aby uniknąć sankcji o charakterze izolacyjnym. Kiedy szkoda jest wyrównana, przestępca może uzyskać przebaczenie. Czynione są również wysiłki zmierzające do diagnozowania i rozwiązywania problemów przestępcy w celu wsparcia jego reintegracji społecznej. Sprawiedliwość naprawcza redukuje więc amplitudę sankcji, zwiększa poczucie sprawiedliwego ich zastosowania, podejmuje kroki uwydatniające kontrolę społeczną i redukuje prawdopodobieństwo związków z przestępcami. Badania wskazują, że to podejście jest w pewnym stopniu efektywne w następczej profilaktyce zachowań przestępczych (Braithwaite, 2002; Bałandynowicz, 2007). Ważnym i interesującym przedsięwzięciem w tej dziedzinie – w polskiej rzeczywistości edukacyjnej – są mediacje rówieśnicze³.

³ www.mediator.org.pl

Strategie eliminowania i zmieniania napięć dążą ponadto do **ułatwiania ludziom unikania napięć**. Szczególnie ważne jest to, że ludzie czasem nie uświadamiają sobie, że pewne ich zachowania prowadzą do negatywnego traktowania. Możemy więc podejmować kroki zwiększające świadomość tego faktu. Rodzice, nauczyciele, pracodawcy, pracownicy wymiaru sprawiedliwości i inni mogą być uczeni, by bardziej wyraziście ustanawiać zasady zachowania i konsekwencje ich naruszania. To nie tylko pomoże jednostkom unikać zachowań, w wyniku których mogą zostać negatywnie potraktowane, ale również zwiększy poczucie sprawiedliwości sankcji, które zostaną zastosowane.

Ludzie również nie uświadamiają sobie czasem, że negatywne traktowanie jest bardziej prawdopodobne w pewnych okolicznościach – w określonych miejscach, godzinach i w gronie pewnych osób. Dlatego możemy im uświadamiać, aby unikali tych okoliczności lub podejmowali środki ostrożności zmniejszające prawdopodobieństwo ich złego traktowania. Na przykład niektórzy ludzie wiedzą o tym, że powinni unikać pewnych miejsc w nocy lub pewnych ludzi, jeśli chcą ustrzec się przed negatywnym traktowaniem. W pewnych przypadkach moglibyśmy lepiej ostrzegać ludzi o okolicznościach, w których prawdopodobieństwo napięcia jest wysokie. Należy jednak wysyłać taki komunikat z dużą ostrożnością. Naznaczanie kogoś jako niebezpieczną osobę lub miejsca jako niebezpiecznego może mieć bowiem negatywne konsekwencje (Agnew, 2005; Bylica, 2008); potencjalne korzyści takiego naznaczania powinny być porównane z kosztami.

Nawet kiedy ludzie są świadomi tego, że negatywne traktowanie jest bardziej prawdopodobne w pewnych okolicznościach, mogą nie być w stanie uniknąć tych okoliczności. Szczególnie odnosi się to do adolescentów, którzy są zmuszeni do interakcji z daną grupą rówieśników, nauczycieli i przedstawicieli niektórych instytucji lokalnych. Adolescenti, którzy są negatywnie traktowani przez tych ludzi, mają kilka legalnych opcji, aby tego uniknąć (Agnew, 1985). Moglibyśmy dostarczyć im więcej takich możliwości. Na przykład możemy ułatwiać zmianę klasy lub nawet szkoły, kiedy „nie radzą” sobie z nauczycielami czy rówieśnikami. Możemy tworzyć superwizowane programy rekreacyjne, które dostarczają bezpiecznego schronienia od niebezpieczeństw ulicy. W końcu, możemy próbować izolować te miejsca, gdzie napięcie jest prawdopodobne oraz ludzi, którzy tworzą napięcia, np. próbować izolować pewne rodzaje biznesu wysokiego ryzyka w dzielnicach „red light”, lokować sklepy sprzedające narkotyki w wydzielonych rejonach („aleja marihuany” na granicy holendersko-belgijskiej)⁴ oraz umieszczać wybitnie antyspołecznych uczniów w specjalnych klasach, szkołach, ośrodkach lub zakładach. Jest więc możliwe podejmowanie różnych kroków, które ułatwiają ludziom unikanie napięć.

⁴ Prezentacja Wima Meulbersa, przedstawiciela Mondriaam Zorggroep, organizacji pozarządowej zajmującej się problematyką uzależnień w okręgu Limburg w pld. Holandii *Jak podchodzi się w Holandii do problemów alkoholizmu i narkomanii* przedstawiona w trakcie uroczystości podpisania umowy miast partnerskich Landgraaf – Andrychów, Landgraaf 28.06.2007.

W przypadkach, w których nie możemy eliminować, zmieniać lub ułatwić unikania napięć, **odsuwamy jednostki od napięć**. W pewnym zakresie jest to już czynione. Dzieci są czasem zabierane z rodzin, które nie wypełniają funkcji wychowawczych. Rodziny otrzymują możliwość przeniesienia ich dziecka ze szkoły uznawanej za niebezpieczną. Jednostki na końcowym etapie resocjalizacji/rehabilitacji zamieszkują w hostelach, niejednokrotnie odległe zlokalizowanych od ich macierzystego środowiska. Programy realizowane w USA umożliwiają również ubogim rodzinom wyprowadzić się z zubożałego, o wysokim stopniu przestępczości środowiska⁵. Niektóre z tych programów obniżają powrót do przestępstwa. Jednak należy je stosować z rozwagą. Zabieranie dzieci z rodzin czasem nie zmienia ich sytuacji na lepszą, należy więc podejmować środki minimalizujące to ryzyko. Również programy, które umożliwiają jednostkom opuszczenie szkoły lub społeczności wysokiego ryzyka, potencjalnie pogarszają sytuację tych, którzy w tym środowisku pozostają.

Podsumowując, możemy eliminować napięcia, zmieniać je tak, by stawały się mniej sprzyjające przestępstwom, ułatwiać jednostkom unikanie napięć i – jeśli to konieczne – odsuwać jednostki od napięć. Kilka strategii służących osiągnięciu tych celów zostało opisanych i wiele z nich jest stosowanych, chociaż żadna nie była projektowana jednoznacznie jako ograniczanie narażania na napięcia. Jest jednak jedna, ogólna strategia służąca osiągnięciu wszystkich tych celów, która nie jest stosowana. Strategia ta zakłada kształcenie **specjalistów w zakresie harmonizowania napięcia**. Specjaliści ci spełnialiby rolę podobną do roli wypełnianej przez wielu rodziców w stosunku do ich małych dzieci.

Rodzice często sprawują ścisłą opiekę nad małymi dziećmi i ich otoczeniem, dlatego by uchronić dzieci przed krzywdą lub napięciem. Mogą oni eliminować napięcia lub potencjalne źródła napięć w środowisku, np. usuwając niebezpieczne przedmioty z domu, mówiąc dzieciom, że pewne działania są ryzykowne lub że nie powinny wchodzić w relacje z niektórymi osobami. Rodzice mogą również interweniować, kiedy napięcie już występuje, próbując wyeliminować je lub złagodzić. Na przykład mogą przerwać sprzeczkę, w której uczestniczy ich dziecko. Rodzice działają więc jako **harmonizujący napięcia** (należy nadmienić, że ta szczególnie ważna rodzicielska rola jest często pomijana przez kryminologów, którzy koncentrują się na rodzicach jako źródle kontroli społecznej oraz społecznego uczenia zachowań konformistycznych).

Rodzice radykalnie redukują powyższe zachowania, kiedy ich dzieci osiągną wiek adolescencji. Częściowo jest to spowodowane faktem, iż adolescenci spędzają mniej czasu w domu i są mniej skłonni do rozmów z rodzicami o swoich problemach, utrudniając w ten sposób monitoring. Wynika to również z faktu, iż oczekujemy od nich, aby bardziej samodzielnie radzili sobie z napięciem, także z przekonania, że inne osoby, jak np. nauczyciele i policja działają wspierająco, są

⁵ Zob. przypis 1.

specjalistami w zakresie harmonizowania napięć. Niestety, adolescenti często nie posiadają umiejętności i zasobów pozwalających im efektywnie radzić sobie z napięciem. Często spędzają wiele czasu z dala od dorosłych, którzy mogliby działać jako harmonizujący napięcia. Również wielu dorosłych nie potrafi efektywnie odpowiadać na napięcia, których są świadkami. Fakty te mogą pomóc wyjaśnić, dlaczego przestępczość nasila się, kiedy młodzi ludzie przechodzą z okresu dzieciństwa do okresu adolescencji (Agnew, 2005).

Ważne jest więc przygotowanie specjalistów w zakresie harmonizowania napięć, którzy pełniliby te same funkcje co rodzice. Oczywiście nie możemy umieścić takich ludzi wszędzie. Jednak specjaliści ci mogą koncentrować swoje wysiłki na „punktach zapalnych” dla potencjalnych napięć, takich jak miejsca, czas, ludzie i wydarzenia wysokiego ryzyka. Naczelnym ich zadaniem byłoby właśnie ustalenie owych „zapalnych punktów” dla napięć sprzyjających przestępczości. Na przykład mogą oni odkryć, że większość aktów przemocy rówieśniczej ma miejsce w szkole i jej okolicy w pewnym interwale czasowym, takim jak moment bezpośrednio po lekcjach oraz że przemoc rówieśnicza jest powszechna wśród określonych jednostek i grup, np. nieletni w okresie probacji, członkowie gangów i niektóre grup subkulturowe oraz ludzie doświadczający wtórnej wiktymizacji. Prawdopodobieństwo przemocy rówieśniczej może być szczególnie wysokie, kiedy te jednostki i grupy znajdują się w centrum pewnych wydarzeń, takich jak długotrwały, nabrzmiały spór (Agnew, 2006c). Kryminolodzy mogą pomagać specjalistom harmonizującym napięcia w identyfikacji „punktów zapalnych” dla napięć w całym społeczeństwie, jak również w poszczególnych społecznościach lokalnych.

Aby zwiększyć zakres monitoringu, specjaliści harmonizujący napięcie mogliby angażować się w inne aktywności, które wykonują rodzice. W szczególności eliminować napięcia, zmieniać napięcia, aby stawały się mniej sprzyjające przestępstwom, pomagać jednostkom i grupom unikać napięć, a w drastycznych przypadkach odsuwać jednostki od napięć oraz ułatwiać dostarczanie usług zewnętrznych, jeśli byłyby niezbędne. Harmonizujący napięcie mogą być specjalnie najmowani do konkretnych zadań albo mogą to być nauczyciele, działacze lokalni, osoby duchowne, policjanci i kuratorzy sądowi, którzy zostali poddani treningowi uprawniającemu do pełnienia takich ról. Ważne, aby pomiędzy tymi osobami powstało wzajemne zrozumienie oraz szacunek dla tych, których mają monitorować.

Można również podejmować kroki zwiększające przestrzeń, w której ludzie naturalnie angażują się w harmonizowanie napięć przez zachęcanie adolescentów i innych osób wysokiego ryzyka do spędzania więcej czasu w miejscach, w których są nadzorowani przez dorosłych. Takimi miejscami mogą być superwizowane programy rekreacyjne i centra handlowe. Możemy przeorganizować pewne kręgi społeczne, aby zachęcić je do naturalnego nadzoru (Geason, Wilson, 1989) i rozwijać „kolektywną skuteczność” członków danej społeczności lokalnej, aby interweniowała, kiedy pojawia się napięcie (Sampson, 2002).

Ilustracją tego, może być przypisanie specjalisty harmonizującego napięcie do szkoły, w której występuje wysoki wskaźnik przestępczości. Specjalistą może być człowiek z przeszłością przestępczą, który obecnie jest zaangażowany w sprawy społeczności i potrafi nawiązać pozytywne relacje z uczniami. Jego zadaniem byłaby identyfikacja miejsc, czasu, ludzi i wydarzeń, w których prawdopodobieństwo napięcia jest najwyższe poprzez rozmowy z uczniami, nauczycielami, policją i innymi, czytanie materiałów przygotowanych przez kryminologów, pracę z innymi w celu uzyskania lokalnego oglądu. Po uzyskaniu takiego oglądu należy monitorować te „punkty zapalne” w celu rozwoju stałych relacji z jednostkami i grupami wysokiego ryzyka. Dlatego ważna jest obecność takiej osoby w miejscach, w których ryzyko napięcia jest najwyższe (np. sklepik i stołówka szkolna, tereny i okolice szkoły po lekcjach, rozgrywki piłkarskie). Profilaktyk napięcia pomógłby rozwiązywać konflikty pomiędzy jednostkami i grupami subkulturowymi, służąc poradą, jak unikać lub uśmierzać napięcia oraz umożliwić uzyskanie mentora, pomocy w nauce i innego niezbędnego wsparcia.

Drugą ogólną strategią eliminowania, zmieniania, unikania lub odsuwania jednostek od napięć jest **tworzenie „centrów wsparcia społecznego”** (Cullen, 1994). Jednostki, które doświadczają lub antycypują wystąpienie napięcia, często nie są zdolne samodzielnie sobie z nim poradzić; nie mają również wsparcia innych osób. Możemy pomóc tym ludziom poprzez tworzenie łatwo dostępnych „centrów wsparcia społecznego”, które oferują usługi przeznaczone do redukcji napięcia, zmieniania natury napięć, pomocy jednostkom w lepszym unikaniu napięć lub odsuwaniu jednostek od napięć. Centra te powinny być łatwo dostępne, dostarczać szerokiego spektrum usług „pod jednym dachem” i dopasowywać swoich konsultantów oraz oddziaływanie do konkretnych przypadków; także ułatwiać dostęp do innych, niezbędnych usług. Profilaktycy napięcia opisani powyżej mogą być w nich zatrudniani i korzystać z zasobów centrów (baza lokalowa, konsultacje specjalistyczne).

Przypuśćmy, że jednostka doświadcza przemocy małżeńskiej. Może udać się samodzielnie do Centrum Wsparcia Społecznego lub zostać skierowana przez profilaktyka napięcia, policję lub przedstawicieli innych instytucji. Konsultant ds. przemocy bada sytuację takiej osoby i napięcia, których ona doświadcza. Proponuje podjęcie konkretnych działań: przystąpienie do grupy wsparcia dla osób doświadczających przemocy, poinformowanie policji, ścisły monitoring miejsca zamieszkania, umieszczenie osoby doświadczającej przemocy i jej dzieci w hostelu, trening kompetencji rodzicielskich lub umiejętności zawodowych. Działania te muszą być profesjonalne, dokładnie zaplanowane i zsynchronizowane ze sobą oraz ułożone w ramach prawnych danego kraju. W rzeczywistości polskiej należy uwzględnić np. działania Koalicji Przeciw Przemocy, procedurę Niebieskich Kart oraz doświadczenia ośrodków interwencji kryzysowej (Badura-Madej, Dobrzyńska-Mesterhazy, 2000).

W innym przykładzie jednostka antycypuje poważne problemy finansowe, takie jak niezdolność płacenia czynszu. Konsultant może zaproponować doradztwo kredytowe, pomoc w uzyskaniu mieszkania socjalnego, zaaranżować trening edukacyjny lub zawodowy oraz pomoc psychologiczną. Ważne jest, że konsultant nie tylko próbuje pomóc rozwiązać bieżące napięcia, ale również wyposażać jednostkę w zasoby i umiejętności unikania tego typu napięć w przyszłości.

Pionierską egzemplifikacją takiego rozwiązania w warunkach polskich jest działalność Ośrodka Wspierania Rodziny w Andrychowie. Ośrodek, poczynszy od 2004 roku, ogniskuje swoją merytoryczną podstawę działania wokół GST. Gminne programy profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych (uchwalane każdego roku przez Radę Miejską) oraz Gminny Program Przeciwdziałania Narkomanii mają u swych podstaw ogólną teorię napięcia. Oprócz kreowania polityki społecznej Ośrodek realizuje programy profilaktyczne i terapeutyczne dla dzieci, młodzieży i dorosłych oraz programy rekreacyjne⁶. W celu zaznajomienia lokalnego środowiska profilaktycznego z założeniami GST zrealizowano również cykl szkoleń pt. *Rozwiązywanie problemów patologii społecznej w oparciu o ogólną teorię napięcia Roberta Agnew*. Zostali nimi objęci: pracownicy Ośrodka Wspierania Rodziny, pedagodzy szkolni, zainteresowane rady pedagogiczne poszczególnych szkół, członkowie Gminnej Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, pracownicy socjalni, dzielnicowi, kuratorzy sądowi, pracownicy Centrum Kultury i Wypoczynku, przedstawiciele stowarzyszeń. W okresie od stycznia do października 2004 r. szkoleniem objęto 210 osób. Aby uzyskać informacje dotyczące odbioru nowej koncepcji pracy profilaktycznej, część uczestników została poproszona o udzielenie wywiadu. Był to wywiad nieskategoryzowany, autorstwa Renaty Wronki i Jacka Bylicy oparty na planie wywiadu (Łobodzki, 2000). W ramach badania jakościowego o charakterze pilotażowym przeprowadzono wywiady z piętnastu osobami losowo wybranymi spośród 210 uczestników szkoleń. Badanie przeprowadzono sześć miesięcy po szkoleniu. Grupa badawcza to: nauczyciele, którzy odbyli szkolenie w ramach rad pedagogicznych (9 osób), pracownicy Ośrodka Wspierania Rodziny, którzy przeszli szkolenie pracownicze (2 osoby), pedagodzy szkolni, którzy uczestniczyli w szkoleniu dla pedagogów szkolnych (2 osoby), przedstawiciel Gminnej Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych uczestniczący w szkoleniu Komisji oraz pracownik Centrum Kultury i Wypoczynku, który uczestniczył w szkoleniu dla realizatorów programów profilaktycznych. Wnioski z badań ogniskują się wokół punktów planu wywiadu. W związku z nieliczną grupą badawczą nie mogą być traktowane jako reprezentatywne, jednak na etapie wdrażania modelu GST w lokalnej przestrzeni społecznej miały wartość ewaluacyjną.

Pierwszą kwestią była motywacja udziału w szkoleniu. Większość osób wzięła w nim udział z polecenia przełożonego (w przypadku nauczycieli był to udział

⁶ www.owr.andrychow.pl

w szkoleniowej radzie pedagogicznej), tym niemniej połową badanych kierowała ciekawość dotycząca nowej koncepcji pracy (kilka osób już przed szkoleniem zetknęło się z opiniami na ten temat). Ważną motywację dla 1/3 badanych stanowiła informacja o zmianie dotychczasowych zasad konstruowania programów profilaktycznych i wiążąca się z tym kwestia ich dofinansowywania. Szkolenie składało się z części teoretycznej i warsztatów. Część teoretyczna, której celem było przybliżenie założeń ogólnej teorii napięcia, wzbudziła zdecydowanie mniej entuzjazmu wśród respondentów niż warsztaty. W większości wypowiedzi przeważało zdanie, że sama teoria jest trudna do zrozumienia, dopiero część praktyczna naświetliła jej istotę.

W swoich wypowiedziach respondenci definiowali klimat szkoły jako sprzyjający powstawaniu napięć, podkreślili znaczenie negatywnych relacji międzyludzkich w pracy z uczniami, ale także w kontaktach zawodowych i koleżeńskich w szkole i innych instytucjach. W większości badani pozytywnie ocenili temat szkolenia i osoby prowadzące. 3 osoby wyraziły opinię negatywną. Ponad połowa badanych określiła szkolenie jako zgodne z oczekiwaniami, które najczęściej związane były z wykorzystaniem koncepcji w praktyce. 3 osoby określiły szkolenie jako „bliską życiu nowość i wartościowe przeżycie”, a 3 inne stwierdziły, iż szkolenie było niezgodne z ich oczekiwaniami, bo nie widzą związku z praktyką. Około 1/3 uczestników nie miała żadnych oczekiwań przed szkoleniem. Pracownik CKiW podkreślił znaczenie faktu, że na szkoleniu byli obecni przedstawiciele różnych instytucji i dzięki temu nastąpiła wymiana doświadczeń.

Podstawowym założeniem szkolenia było doświadczenie napięcia i praca z nim. Nie chodziło jednak o sztuczne wywołanie napięcia, lecz o pracę w realnym napięciu. W trakcie szkolenia badani doznali wielu emocji, np. ciekawość i radość związaną z uzyskaniem wiedzy o sobie oraz złość na prowadzących i opór wobec wprowadzanych zmian (3 osoby). Kilka osób stwierdziło, że w trakcie spotkania „zmierzyli się ze swoim napięciem”. Pojawiły się też znużenie, brak koncentracji, niepewność. 3 osoby stwierdziły, że nie odczuwały żadnych emocji lub w trakcie badania ich nie pamiętali. Ponad połowa badanych zadeklarowała, iż szkolenie wpłynęło na wykonywaną dotychczas pracę. Różnie określili stopień tego oddziaływania – 2 osoby uważały, że diametralnie wpłynęło to na ich rozwój zawodowy (np. uzmysłowiło, że stres nauczyciela ma bezpośredni wpływ na jego relację z uczniem, zachodzi proces modelowania), niektórzy znaleźli w nim potwierdzenie i ugruntowanie stosowanych dotychczas metod (również ugruntowanie naukowe). 4 osoby odpowiedziały, że szkolenie nie spowodowało żadnych zmian, a 1 osoba uznała, że przedstawiony model nie jest przydatny w pracy i nie ma powodu, dla którego miałby być kontynuowany. Pozostali badani (14 osób) wskazali na potrzebę dalszego jego wdrażania np. w postaci warsztatów z zakresu adaptacji ogólnej teorii napięcia do praktyki. Pojawił się również głos, iż powinno się zapoznawać z tym podejściem studentów pedagogiki oraz realizować szkolenia na szerszą skalę.

Nastąpiło to w kolejnych latach, kiedy z modelem GST zostali zapoznani przedstawiciele powiatu wadowickiego, województwa małopolskiego, następnie reprezentanci europejskich instytucji i organizacji⁷. Interesującą inicjatywą – powstałą w Andrychowie, która następnie uzyskała status wojewódzki i służy adaptacji napięć dziecięcych – jest idea bajek profilaktycznych (Wronka i in., 2004).

Harmonizowanie napięć poprzez zmianę cech jednostek

Ludzie nie są pasywnymi istotami, które reagują w ten sam sposób w danym środowisku społecznym. Różnią się w spostrzeganiu i przeżywaniu środowiska oraz w sposobach odpowiedzi na bodźce płynące z niego. I są powody, by wierzyć, że te właśnie różnice kształtują jakość przeżywanego napięcia. Niektóre jednostki są bardziej skłonne niż inne przeżywać pewne wydarzenia i warunki jako negatywne, prowokować negatywne traktowanie przez innych, „wybierać” środowiska, w których prawdopodobieństwo negatywnego traktowania jest wysokie i mieć trudności w osiąganiu swoich celów w danym środowisku. Biorąc pod uwagę te fakty, możemy zredukować stopień narażania (się) na napięcia poprzez zmianę cech jednostek – równie dobrze jak zmieniając środowisko, w którym ludzie funkcjonują.

Niektóre jednostki zachowują się w sposób, który zwiększa ich narażanie (się) na napięcia. Szczególnie dotyczy to osób prezentujących brak zahamowań i charakteryzujących się negatywną emocjonalnością. W popularnych terminach, takie jednostki mogą być opisywane jako „podłe”, „złośliwe” i „niekontrolujące się”. Dotyczy to również osób o niskich kompetencjach psychospołecznych, również tych, którym brakuje kompetencji niezbędnych do osiągania dobrych wyników w szkole i pracy takich jak inteligencja i zdolność uczenia się.

Takie osoby często prowokują negatywne traktowanie ich przez innych: rodziców, nauczycieli, rówieśników i pracodawców. Rodzice na przykład mogą być sfrustrowani z powodu zachowania ich dzieci i odpowiadać surowymi, niejednokrotnie nasyconymi przemocą metodami dyscyplinowania. Nauczyciele mogą wystawiać takim uczniom niskie stopnie. Rówieśnicy mogą regularnie wchodzić z nimi w konflikty w formie przemocy fizycznej i werbalnej. Z kolei pracodawcy mogą zwalniać lub regularnie karać takie jednostki.

Ponadto takie jednostki mogą bezwiednie „wybierać” te środowiska, w których negatywne traktowanie jest na porządku dziennym. Na przykład młodzi ludzie prezentujący brak zahamowań i negatywną emocjonalność mogą być odrzuceni przez konwencjonalnych rówieśników i podjąć decyzję o wejściu w środowiska patologiczne, w których preferowane są ryzykowne i agresywne zachowania. Młodzież z tych grup częściej stosuje przemoc względem siebie i prowokuje agresję innych. Młodzi ludzie, którzy mają trudności w nauce, mogą porzucić szkołę i uznać, że

⁷ www.owr.andrychow.pl, www.konferencja.rejbb.pl

jedyną dostępną dla nich pracą jest praca niskodochodowa, bez żadnych perspektyw rozwojowych. Z kolei jednostki o niskich kompetencjach psychospołecznych mogą rozwinać romantyczne więzi z podobnymi do siebie, zwiększając tym samym prawdopodobieństwo różnego rodzaju problemów relacyjnych.

Jednostki o cechach opisanych powyżej mają najczęściej trudności w osiągnięciu swoich celów w legalny sposób. Na przykład jest im trudniej osiągnąć sukces finansowy powszechnie akceptowanymi metodami jak dobra edukacja, a następnie satysfakcjonująca praca.

Niektóre programy osiągają pewien sukces w **wyposażaniu jednostek w cechy i umiejętności pozwalające lepiej unikać napięć**. Część z nich próbuje uczyć młodych ludzi kontrolować gniew i podnosić poziom samokontroli: myśleć przed podjęciem działania. Inne uczą różnorodnych kompetencji psychospołecznych. Jeszcze inne próbują wyposażyć młodych ludzi w umiejętności uczenia się i umiejętności zawodowe, niezbędne do osiągania lepszych wyników w nauce i zdobycia satysfakcjonującej pracy. Wiele z tych programów osiąga sukces w redukowaniu przestępczości.

Nie do końca wiadomo, w jakim stopniu sukces tych programów jest związany z faktem, iż obniżają one stopień narażania jednostek na napięcia. Programy te zwiększają również kontrolę społeczną, a czasami niwelują kontakty z dewiacyjnymi grupami rówieśniczymi. Niemniej programy takie są całkowicie kompatybilne z GST. W istocie pełnią zasadniczą rolę w ograniczaniu narażania jednostek na napięcia. Ważne jest zmienianie środowiska jednostek w sposób przedstawiony powyżej, ale efekt tych zmian może być krótkotrwały, jeśli równocześnie nie zmienimy tych cech, które zwiększają prawdopodobieństwo narażania (się) na napięcia. Szczególnie jednostki o negatywnej emocjonalności i niedostosowane społecznie przetworzą na powrót środowisko, jeśli będą często doświadczały napięcia.

Wszystkie przedstawione powyżej strategie próbują zredukować narażanie jednostek na wydarzenia i warunki, które ogólnie są uznawane jako niekorzystne (tzw. obiektywne napięcia). Jednak jak wskazano wcześniej, jednostki czasem różną się w subiektywnej ocenie tych samych wydarzeń i warunków (w swoich subiektywnych napięciach). Na przykład dwoje ludzi spacerujących chodnikiem zostało potrąconych przez osobę trzecią. Pierwsza osoba może interpretować zderzenie jako przypadek i uznać je za nieistotne. Druga – jako zderzenie rozmyślne – i uznać za znaczące wyzwanie dla jego męskości. Ta osoba posiada wyższy poziom subiektywnego napięcia – interpretując zderzenie jako wydarzenie mocno nieprzyjemne. Różnica w interpretacji wskazuje finalną strategię redukcji narażania jednostek na napięcia.

Możemy uczyć jednostki **postrzegać lub interpretować środowisko w sposób, który obniża ich poziom subiektywnego napięcia**. Na przykład osoba może być przekonana, że jest źle traktowana przez współmałżonka. Zamiast zmieniać zachowanie współmałżonka, spróbujmy przekonać ją, że nie jest źle traktowana. Oczywiście ta strategia musi być stosowana z wielką ostrożnością. Wiele jednostek

doświadcza napięć, które większość ludzi definiuje jako gwałtowne (zasadnicze napięcia obiektywne). Nie chcemy przekonywać ludzi, aby definiowali je jako mało ważne, na przykład przekonywać osoby doznającej przemocy małżeńskiej, że to nieistotne zdarzenie. Jednak niektóre jednostki nie doświadczają obiektywnych napięć, a mimo to prezentują wysoki poziom napięcia subiektywnego. Oznacza to, że niektórzy darzą mocną niechęcią wydarzenia i warunki, które większość ludzi definiuje jako trywialne. Dzieje się tak z kilku powodów.

Jak wskazali Dodge i Schwartz (1997), niektóre jednostki charakteryzują się „atrybutywnym uprzedzeniem” i są bardziej skłonne przypisywać wrogie intencje zachowaniom niż inni ludzie. Na przykład jest bardziej prawdopodobne, że zinterpretują zderzenie podczas spaceru ulicą jako rozmyślną prowokację niż jako wypadek. Niektóre jednostki posiadają również cechy osobowości, które zwiększają ich wrażliwość percepcji afrontów i prowokacji. Dotyczy to szczególnie osób o wysokim poziomie negatywnej emocjonalności. Niektóre mogą być także szczególnie wyczulone na pewne wydarzenia i warunki, ponieważ przykładają relatywnie duże znaczenie do pewnych wartości, identyfikacji i celów. Na przykład osoby o tendencjach maskulinistycznych prawdopodobnie zinterpretują pewne zachowania jako wyzwania dla ich maskulinizmu i będą wytrącane z emocjonalnej równowagi przez takie wyzwania. Mogą one interpretować spojrzenie innej osoby jako znaczącą prowokację. Koncepcje psychodynamiczne wiążą tego typu reakcje z psychopatologią, wynikającą z historii życiowej jednostki (Bylica, 2000).

Uwzględniając te argumenty, możemy redukować subiektywnie przeżywane napięcia na kilka sposobów. Możemy np. niwelować atrybutywne uprzedzenia jednostek, obniżając prawdopodobieństwo niewłaściwego przypisywania wrogich intencji zachowaniom innych ludzi. Możemy obniżać poziom negatywnej emocjonalności jednostek poprzez treningi radzenia sobie z agresją i inne programy (np. Bylica, 2001; Knez, Słonina, 2003). Możemy również próbować zmieniać niektóre wartości, cele i identyfikacje jednostek. Na przykład próbować przekonać jednostki do nadawania mniejszego znaczenia sukcesowi finansowemu lub do zmiany maskulinistycznej tożsamości, tak aby obniżyć wrażliwość na mało znaczące afronty i prowokacje (Bylica, 2007). W najbardziej zaawansowanej formie możemy proponować jednostkom terapię wglądową, której egzemplifikacją jest trening intrapsychiczny (Bylica, 2000).

Harmonizując napięcie

Z powyższego wywodu wynika, że można wiele zrobić, aby obniżyć stopień narażania jednostek na doświadczanie obiektywnego i subiektywnego napięcia. Nie jest jednak możliwe zupełne wyeliminowanie sytuacji i doświadczeń związanych z napięciem. Dlatego tak ważne jest podejmowanie prób redukcji

prawdopodobieństwa, by jednostki adoptowały się do napięcia przez zachowania przestępcze. Można do tego celu wykorzystać różne strategie. Niektóre z nich częściowo pokrywają się ze strategiami opisanymi powyżej. Na przykład realizowanie treningów kompetencji społecznych nie tylko pomaga jednostkom unikać napięć, ale także obniża prawdopodobieństwo, że ludzie stając w obliczu napięć, będą adoptowali się do nich na drodze przestępczej. Ponadto specjaliści harmonizujący napięcia oraz centra wsparcia społecznego nie tylko pomagają obniżyć stopień narażania na napięcia, ale także prawdopodobieństwo przestępczej adaptacji. Profilaktycy napięcia pomagają jednostkom harmonizować napięcie w legalny sposób – udzielając porad oraz innego rodzaju wsparcia.

Oczywistą drogą redukcji prawdopodobieństwa adaptacji przestępczej jest rozwijanie umiejętności adaptacyjnych i zasobów jednostek – tzw. *harmoniensis* (Bylica, 2010b). Niektóre z programów osiągają pewien sukces w tym obszarze, szczególnie programy rozwijające kompetencje społeczne, umiejętności rozwiązywania problemów i zdolności radzenia sobie z agresją. Takie programy wyposażają młodych ludzi w narzędzia, pozwalające harmonizować napięcia, takie jak przemoc rówieśnicza, krytyka nauczycieli, doświadczenia z policją. Uczą także bardziej ogólnych umiejętności rozwiązywania problemów, np. działań związanych z oszacowaniem problemu, rozwijaniem możliwych rozwiązań i oceną wartości tych rozwiązań. Programy uczą również rozpoznawania wczesnych sygnałów ostrzegawczych gniewu i działań zmierzających do jego kontroli. Z kolei inne programy próbują rozwijać zdolności uczenia i umiejętności zawodowe jednostek. W rzeczywistości polskiej wyrównywaniu szans edukacyjnych służą klasy „0”; na uwagę zasługuje działalność różnego rodzaju świetlic środowiskowych dla dzieci oraz oddziałów Ochotniczego Hufca Pracy.

Możemy również próbować zwiększać poziom społecznego wsparcia jednostek, tak aby w ich zasięgu byli inni ludzie, którzy pomogą im zaadoptować napięcie w konwencjonalny sposób (Cullen, 1994). W tym obszarze niektóre programy próbują uczyć rodziców i nauczycieli, jak dostarczać więcej wsparcia młodym ludziom. Część z nich koncentruje się na młodzieży o wysokim ryzyku napięcia, np. nieletni, którzy wracają z instytucji resocjalizacyjnej do swego środowiska. Inne programy proponują mentora, np. realizowany również w Polsce – Starszy Brat/Starsza Siostra⁸. Jeszcze inne dostarczają wsparcia rządowego, głównie te związane z bezrobociem oraz udzielaniem zasiłku w systemie pomocy społecznej. Niektóre osiągają pewne sukcesy w redukcji przestępczości, wydaje się jednak, że polski system pomocy społecznej ma w tym temacie wiele do zrobienia.

Pewna grupa programów próbuje również zwiększyć zakres kontroli społecznej jednostki. Zawierają one treningi dla rodziców, których (oprócz innych kwestii) zasadniczym celem jest wzmocnienie więzi pomiędzy rodzicem a dzieckiem

⁸ www.brat-siostra.org

oraz rozwój kontroli rodzicielskiej i metod dyscyplinowania. Przykładem takiego programu jest „Szkoła dla Rodziców i Wychowawców”⁹. Programy te mogą być realizowane również na terenie szkoły, ich celem jest podkreślenie dokonań szkolnych, rozwój monitoringu i metod dyscyplinowania oraz wzmocnienie więzi z nauczycielami i szkołą, np. „Saper”, „Rozwiązywanie problemów patologii społecznej na podstawie teorii napięcia Roberta Agnew” oraz „Mediacje rówieśnicze”. Programy zwiększające zakres kontroli społecznej zawierają również szkolenia i treningi umiejętności zawodowych; podnoszą poziom dostosowania społecznego jednostki. Jak wskazano wcześniej, jednostki o wysokim poziomie kontroli społecznej w mniejszym stopniu adoptują się do napięcia poprzez zachowania przestępcze.

Inne programy próbują zmieniać **przekonania** na mniej sprzyjające adaptacji przestępczej, odsuwając jednostki od dewiacyjnych grup rówieśniczych lub zmieniając naturę tych grup. Są one mniej efektywne niż programy realizowane w innych obszarach, jednak niektóre z nich odnotowują pewne sukcesy, np. zmieniając przekonania przychylne przestępstwu, szczególnie programy edukatorów młodzieżowych, które włączają młodzież w proces szkolenia, uczą umiejętności przeciwstawiania się presji rówieśniczej i angażują grupy młodzieży – takie jak zespoły klasowe – w zajmowanie publicznego stanowiska przeciw zachowaniom przestępczym.

Niektóre programy próbują redukować prawdopodobieństwo występowania sytuacji, w których **koszty przestępstwa są niskie, a korzyści wysokie**. Są to na przykład programy mające na celu zagospodarowanie czasu wolnego.

Podsumowanie

W niniejszym artykule przedstawiona została szeroka gama strategii redukcji stopnia narażenia (się) jednostek na napięcia oraz możliwości harmonizowania napięcia. Te strategie ogniskują się na jednostce oraz jej bezpośrednim otoczeniu; rodzinie, rówieśnikach, szkole i pracy. Niektóre programy nakierowane na szerokie grupy społeczne są często stosowane w Stanach Zjednoczonych, na przykład programy przeciw tyranizowaniu (*anti – bullying programs*) oraz nadzorowane programy rekreacyjne obejmujące wszystkich uczniów w szkole lub społeczności lokalnej. Inne programy koncentrują się na osobach najwyższego ryzyka napięcia. Efektywność niektórych z nich w profilaktyce zachowań przestępczych została już przedstawiona, chociaż nie jest jasne, w jakim wymiarze programy te redukują przestępczość, bazując na pryncypiach ogólnej teorii napięcia. Inne programy zawierające ogólne strategie kształcenia specjalistów harmonizujących napięcia oraz tworzenia centrów wsparcia społecznego – poza polską egzemplifikacją w Andrychowie – nie były jeszcze testowane. Na podstawie doświadczeń praktycznych oraz badań empirycznych

⁹ www.cmppp.edu.pl

zrealizowanych w Andrychowie wydaje się jednak, iż strategię te należy uznać za obiecujące i uzasadnione (Bylica, 2010a).

Powyższe programy – z wyjątkiem realizowanych w Andrychowie, które obejmują swym zasięgiem także społeczność lokalną – koncentrują się na bezpośrednim otoczeniu społecznym jednostki. Eliminacja napięć sprzyjających przestępczości wymaga jednak zmiany również szerszego kontekstu społecznego. Kontekst ów może dostarczać bezpośrednich przesłanek do negatywnego traktowania jednostek. Na przykład wartości uznawane w społeczeństwie mogą wspierać rasizm i seksizm. Szerszy kontekst społeczny może również dostarczać przesłanek do negatywnego traktowania jednostek w pośredni sposób. Na przykład problemy ekonomiczne mogą pogłębiać problemy rodzinne oraz szkolne – takie jak przemoc domową i niepowodzenia szkolne (Agnew, 2005; Currie, 1998). Niektórzy kryminolodzy sugerują pewien obszar zmian społecznych, które pozwoliłyby zredukować lub wyeliminować wiele z napięć sprzyjających zachowaniom przestępczym. Te zmiany zawierają uatrakcyjnienie oferty pracy w ubogich społecznościach; tworzenie nowych miejsc pracy w sektorze publicznym, skoncentrowanych na opiece nad dziećmi, ochronie zdrowia, edukacji i bezpieczeństwie publicznym; zagwarantowanie tym wszystkim pracom „godziwego wynagrodzenia”; rozwój usług społecznych, takich jak opieka zdrowotna, opieka nad dziećmi, programy profilaktyki przedszkolnej oraz mieszkalnictwo socjalne.

W najszerszym kontekście należy przyjąć, że źródłem wielu napięć są złożone procesy globalizacyjne, a efektywne harmonizowanie napięcia nie może pomijać międzynarodowego wymiaru rzeczywistości społecznej.

Streszczenie

Artykuł jest prezentacją głównych założeń ogólnej teorii napięcia (*General Strain Theory*) oraz możliwości aplikacji teorii w praktyce, w obszarze przeciwdziałania zachowaniom przestępczym. Ogólna teoria napięcia (GST) została stworzona w latach 90. XX w. przez Roberta Agnew jako kontynuacja wcześniejszych teorii strukturalnych (Merton, Cloward-Ohlin, Cohen). Do dnia dzisiejszego uzyskała zaawansowaną weryfikację empiryczną i obok innych teorii kryminologicznych (teoria społecznego uczenia się/teoria zróżnicowanych powiązań, teoria kontroli społecznej czy teorii interakcyjnych) stanowi zasadniczą, a zarazem alternatywną płaszczyznę interpretacji zachowań przestępczych. Z racji swych uniwersalnych założeń aktualnie GST jest rozwijana również przez polskich badaczy. W artykule zostały zaprezentowane zasadnicze strategie profilaktyki zachowań przestępczych wynikające z GST oraz przykłady konkretnych programów, realizowanych na gruncie amerykańskim oraz polskim. Przedstawiono także pilotażowe badania dotyczące budowania w Polsce pionierskiego – opierającego się na GST – lokalnego systemu profilaktyki. W konkluzji autorzy podkreślają znaczenie globalnego napięcia w genezie zachowań przestępczych. Treść artykułu stanowi zatem owoc amerykańsko-polskiego dialogu w obszarze przeciwdziałania zachowaniom przestępczym. Wydaje się, że międzynarodowe, zbudowane na zasadzie partnerstwa spojrzenie jest wyrazem aktualnego etapu rozwoju polskiej myśli resocjalizacyjnej.

Abstract

GST – the idea and recommendations for the prevention of criminal behaviour

The article is a presentation of the main assumptions of the General Strain Theory (GST) and the possibility to put theory into practice in the field of prevention of criminal behaviour. The GST was created in the '90s by Robert Agnew as a continuation of previous structural theories (Merton, Cloward – Ohlin, Cohen). Up to this day it has been widely verified empirically and along with other criminology theories (the theory of social learning/ theory of different relations, theory of social control, theories of interaction) is both a fundamental but also alternative ground for interpreting social behaviour. Due to its universal assumptions, GST is now being developed also by Polish researchers. In the article are presented the fundamental strategies of prevention of criminal behaviour based on GST and examples of particular programs being carried out in the US and Poland. Pilot studies on building in Poland a pioneer local system of prevention, based on GST, are presented. In the conclusions the authors stress the importance of GST in the genesis of criminal behaviour. The content of this article is therefore a result of an American-Polish cooperation in the field of prevention of criminal behaviour. It seems that international and based on mutual partnership approach is the hallmark of the current stage of the Polish resocialization system development.

Bibliografia

- Agnew R. (1985). A Revised Strain Theory of Delinquency. *Social Forces* 64, s. 435–451.
- Agnew R. (1992). Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency. *Criminology* 30, s. 47–87.
- Agnew R. (1995). Controlling Delinquency: Recommendations from General Strain Theory, Pp. 43–70 in *Crime and Public Policy: Putting Theory to Work*, edited by Hugh D. Barlow. Boulder, CO: Westview.
- Agnew R. (2001). Building on the Foundation of General Strain Theory: Specifying the Types of Strain Most Likely to Lead to Crime and Delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 38, s. 319–361.
- Agnew R. (2005). *Juvenile Delinquency: Causes and Control*. Los Angeles: Roxbury.
- Agnew R. (2006a). *Pressured Into Crime: An Overview of General Strain Theory*. Los Angeles: Roxbury.
- Agnew R. (2006b). General Strain Theory: Current Status and Directions for Further Research, (127–148). W: *Taking Stock: The Status of Criminological Theory, Advances in Criminological Theory*, Volume 15, edited by Francis T. Cullen, John Paul Wright, and Kristie R. Blevins. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Agnew R. (2006c). Storylines As a Neglected Cause of Crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 43, s. 119–147.
- Andrews D.A., Bonta J. (2006). *The Psychology of Criminal Conduct*. LexisNexis and Anderson Publishing.
- Aos S., Miller M., Drake E. (2006). *Evidence-Based Public Policy Options to Reduce Future Prison Construction, Criminal Justice Costs, and Crime Rates*. Olympia: Washington State Institute for Public Policy.
- Badura-Madej W., Dobrzyńska-Mesterhazy A. (2000). *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia*. Kraków: Wyd. UJ.

- Baładynowicz A. (2007). Profilaktyka i środki probacyjne w praktyce resocjalizacyjnej. W: B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja*, t. 2. Warszawa: Wyd. PWN.
- Braithwaite J. (2002). *Restorative Justice and Responsive Regulation*. Oxford: Oxford University Press.
- Bylica J. (2000). Psychologia dynamiczna. W: A. Harlecki (red.), *Relacje z przebiegu I Beskidzkiego Festiwalu Nauki*. Bielsko-Biała: Wyd. Bielskiej Wyższej Szkoły Biznesu i Informatyki im. Józefa Tyszkiewicza.
- Bylica J. (2001). Młodzieżowa grupa wsparcia – czyli – jak to się robi w Andrychowie. W: F. Kozańczuk, B. Urban (red.), *Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*. Rzeszów: Wyd. WSP.
- Bylica J. (2007). Napięcie jako źródło nadużywania alkoholu i narkotyków przez młodzież. W: B. Urban (red.), *Adekwatność polskiego systemu penitencjarnego i resocjalizacyjnego do współczesnych rozmiarów i rodzajów przestępczości*. Mysłowice: Wyd. Górnośląskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Kardynała Augusta Hłonda.
- Bylica J. (2008). Dewiacja w perspektywie socjologicznej. W: T. Bujnicki i in. (red.), *Konteksty kultury* 4. Bielsko-Biała: Wyd. Kolegium Nauczycielskiego.
- Bylica J. (2010a). *Harmonizując napięcie. Nowe spojrzenie w profilaktyce uzależnień*. Kraków: Wyd. UJ.
- Bylica J. (2010b). Filozofia resocjalizacji. W: B. Urban (red.), *Aktualne osiągnięcia w naukach społecznych a teoria i praktyka resocjalizacyjna*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Cullen F. T. (1994). Social Support As an Organizing Concept for Criminology. *Justice Quarterly* 11, s. 527–559.
- Currie E. (1998). *Crime and Punishment in America*. New York: Owl Books.
- Dodge K.A., Schwartz D. (1997). Social Information Processing Mechanisms in Aggressive Behavior. (171–180). W: *Handbook of Antisocial Behavior*, David M. Stoff, James Breiling i Jack D. Maser (red.). New York: Wiley.
- Farrington D.P., Welsh B.C. (2007). *Saving Children from a Life of Crime*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geason S., Wilson P.R. (1998). *Designing Out Crime*. Canberra, Australia: Australian Institute of Criminology.
- Greenwood P (2006). *Changing Lives: Delinquency Prevention as Crime-Control Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Knez R., Slonina W.M. (2003). *Saper – czyli jak rozminować agresję*. Kraków: Wyd. Rubikon.
- Łobodzki M. (2000). *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Mazerolle P., Maahs J. (2000). General Strain and Delinquency: An Alternative Examination of Conditioning Influences. *Justice Quarterly* 17, s. 753–778.
- Sampson R.J. (2002). The Community. (s. 225–252). W: *Crime*, edited by James Q. Wilson and Joan Petersilia. Oakland, CA: ICS Press.
- Spelman W., Eck J.E. (1987). *Newport News Tests Problem-Oriented Policing*. Washington, D.C.: National Institute of Justice.
- Urban B. (2000). *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: Wyd. UJ.
- Wronka R., Surzyn B., Biela J., Bylica J., Michalak B. (red.) (2004). *Bajki profilaktyczne*. Andrychów: Wyd. OWR i ZSS.

Źródła internetowe

www.brat-siostra.org
www.campbellcollaboration.org/CCJG/
www.cmppp.edu.pl
www.colorado.edu/cspv/blueprints/
www.konferencja.rejbb.pl
www.mediator.org.pl
www.owr.andrychow.pl